

## Κεφάλαιο I

### Ελευθερία - Ένα ζήτημα ψυχολογίας;

Η σύγχρονη ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστορία επικεντρώνεται στην προσπάθεια κατάκτησης της ελευθερίας απέναντι στα πολιτικά, οικονομικά και πνευματικά δεσμά τα οποία παριορίζουν τον άνθρωπο. Οι μάχες για την ελευθερία δόθηκαν από τους καταπιεσμένους, από εκείνους που ήθελαν νέες ελευθερίες εναντίον εκείνων που είχαν να υπερασπιστούν προνόμια. Και κάθε φορά που μία τάξη πάλευε για να απελευθερωθεί από κάποια κυριαρχία, θεωρούσε γενικά τον εαυτό της μαχητή υπέρ της ανθρώπινης ελευθερίας, κάτι που της έδινε τη δυνατότητα να επικαλείται ένα ιδανικό, τον πόθο για ελευθερία, ο οποίος ήταν ριζωμένος μέσα σε όλους τους καταπιεσμένους. Πάντως, στη μακρά και ουσιαστικά αέναη μάχη για την ελευθερία, οι τάξεις που αγωνίζονταν κάποια χρονική περίοδο εναντίον της καταπίεσης συχνά συντάσσονταν με τους εχθρούς της ελευθερίας όταν η νίκη τους παρείχε νέα προνόμια, τα οποία καλούνταν να υπερασπιστούν.

Παρά τις πολλές αντιξοότητες, η ελευθερία κέρδισε αρκετές μάχες. Πολλοί πέθαναν στα πεδία αυτών των μαχών, πεισμένοι πως ο θάνατος στον αγώνα εναντίον της καταπίεσης ήταν προτιμότερος από μια ζωή ανελευθερίας. Ένας

τέτοιος θάνατος αποτελούσε τότε την υπέρτατη επιβεβαίωση της ατομικότητάς τους. Η ιστορία αποδεικνύει τη δυνατότητα του ανθρώπου να ορίζει τον εαυτό του, να αποφασίζει ο ίδιος για τον εαυτό του, να σκέφτεται και να αισθάνεται με τον τρόπο που ο ίδιος κρίνει. Η πλήρης έκφραση των δυνατοτήτων του ανθρώπου δείχνει να είναι ο τελικός στόχος, στον οποίο πλησιάζει με γρήγορο βήμα το κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, της πολιτικής δημοκρατίας, της θρησκευτικής αυτονομίας και του σεβασμού της ατομικότητας στην προσωπική ζωή έδιναν έκφραση στον πόθο για ελευθερία, ενώ συγχρόνως φαίνονταν να φέρνουν την ανθρωπότητα πιο κοντά στην απόλυτη πραγμάτωση αυτού ακριβώς του πόθου. Τα δεσμά καταργούνταν το ένα μετά το άλλο. Ο άνθρωπος είχε ανατρέψει την κυριαρχία της φύσης, για να κυριαρχήσει ο ίδιος σε αυτή· ανέτρεψε την κυριαρχία της Εκκλησίας και την κυριαρχία του απολυταρχικού κράτους. Η κατάλυση της εξωτερικής κυριαρχίας έμοιαζε να αποτελεί πια όχι απλώς αναγκαιότητα, αλλά επίσης και επαρκή προϋπόθεση για να επιτευχθεί ο επιθυμητός στόχος: η ελευθερία του ατόμου.

Πολλοί θεώρησαν τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο ως την τελική μάχη και την έκβασή του ως την τελική νίκη της ελευθερίας. Όλα έδειχναν πως είχαν ενισχυθεί οι ήδη υπάρχουσες δημοκρατίες, ενώ και άλλες, καινούριες, ήρθαν να αντικαταστήσουν τις παλιές μοναρχίες. Όμως πέρασαν μόλις λίγα χρόνια και εμφανίστηκαν νέα συστήματα, τα οποία διέψευσαν όλα όσα πίστευε πως είχε κερδίσει η ανθρωπότητα μέσα από τη μακροχρόνια προσπάθειά της. Κι αυτό επειδή τελικά η ουσία αυτών των νέων συστημάτων, τα οποία κυριάρχησαν δραστηρικά και εξ ολοκλήρου στην κοινωνική και προσωπική ζωή των ανθρώπων, δεν ήταν παρά η υποτεγιά της συντριπτικής πλειονότητας των ατόμων –με μοναδική εξαίρεση μια χούφτα

ανθρώπους— σε μια εξουσία πάνω στην οποία τα άτομα αυτά δεν είχαν τον παραμικρό έλεγχο.

Στην αρχή πολλοί βρήκαν παρηγοριά σκεπτόμενοι πως η επικήρατηση του ολοκληρωτικού συστήματος ήταν συνέλεια της παράνοιας λιγοστών ατόμων και ότι ακριβώς αυτή η παράνοιά τους θα οδηγούσε στην πτώση τους όταν θα ωρίμαζαν οι συνθήκες. Κάποιοι άλλοι πάλι πίστεψαν, επιδεικνύοντας ανόητη αυταρέσκεια, πως ο ιταλικός ή ο γερμανικός λαός στερούνταν δημοκρατικής διαπαιδαγώγησης επαρκούς διάρκειας και ότι συνεπώς έπρεπε να περιμένουμε, δείχνοντας ψυχραιμία, να φτάσουν στο επίπεδο πολιτικής ωριμότητας των δυτικών δημοκρατιών. Μια άλλη κοινή αυταπάτη, ίσως η πιο επικίνδυνη από όλες, ήταν πως άνθρωποι σαν τον Χίτλερ είχαν αποκτήσει εξουσία πάνω στον τεράστιο κρατικό μηχανισμό μόνο επειδή μπόρεσαν να εξαπατήσουν και να παραπλανήσουν τον κόσμο, όπως και ότι οι ίδιοι και οι δορυφόροι τους κυβερνούσαν απλώς και μόνο μέσω της ωμής βίας, ή ακόμη ότι ολόκληρος ο ανθρωπίνος πληθυσμός δεν ήταν παρά ένα άβουλο υποκείμενο προδοσίας και τρόμου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν αποκαλύφθηκε πόσο εσφαλμένα ήταν αυτά τα επιχειρήματα. Αναγκαστήκαμε να παραδεχτούμε ότι εκατομμύρια άνθρωποι στη Γερμανία ήταν τόσο πρόθυμοι να παραιτηθούν από την ελευθερία τους όσο πρόθυμοι ήταν οι προπάτορές τους να την υπερασπιστούν πολεμώντας· ότι αντί να αποζητούν την ελευθερία, αναζητούσαν τρόπους να δραπετεύσουν από αυτή· ότι εκατομμύρια άνθρωποι ήταν αδιάφοροι και δεν πίστευαν πως άξιζε να πολεμήσουν και να πεθάνουν για την ελευθερία. Αναγνωρίζουμε επίσης ότι η κρίση της δημοκρατίας δεν είναι ένα ιδιάζον ζήτημα, που αφορά στη Γερμανία ή στην Ιταλία, αλλά ένα ζήτημα το οποίο αντιμετωπίζει κάθε σύγχρονο κράτος. Ούτε έχει σημασία ποια είναι τα σύμβολα τα οποία επιλέγουν οι εχθροί της ανθρωπίνης ελευθερίας: Η ελευθερία δεν κινδυνεύει λιγότερο όταν

προσβάλλεται εν ονόματι του αντιφασισμού από όσο όταν προσβάλλεται εν ονόματι του ίδιου του απροκάλυπτου Φασισμού.<sup>1</sup> Αυτή η αλήθεια διατυπώθηκε τόσο emphaticά από τον Τζον Ντιούι, που κι εγώ θα την εκφράσω με τα δικά του λόγια: «Η σοβαρή απειλή για τη δημοκρατία μας», λέει, «δεν είναι η ύπαρξη των ξένων απολυταρχικών κρατών. Είναι, αντιθέτως, η ύπαρξη μέσα στις δικές μας προσωπικές στάσεις και μέσα στους δικούς μας θεσμούς εκείνων των συνθηκών που χάρισαν τελικά τη νίκη στον ετεροκαθορισμό, στην πειθαρχία, στην ομοιομορφία και την εξάρτηση από τον Ηγέτη που είδαμε στις ξένες χώρες. Το πεδίο μάχης βρίσκεται συνεπώς εδώ – μέσα στον ίδιο μας τον εαυτό και στους θεσμούς μας».<sup>2</sup>

Αν θέλουμε να πολεμήσουμε τον Φασισμό, πρέπει πρώτα να τον κατανοήσουμε. Και εδώ δεν πρόκειται να μας βοηθήσουν ευχολόγια και εξωραϊσμοί. Και το να επαναλαμβάνουμε μηχανικά κάποια αισιόδοξα στερεότυπα θα αποβεί εξίσου ανώφελο και αναποτελεσματικό με έναν ινδιάνικο χορό που έχει ως σκοπό να φέρει βροχή.

Παράλληλα με το πρόβλημα των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που οδήγησαν στην άνοδο του Φασισμού, υπάρχει και ένα πρόβλημα συνδεδεμένο με την ανθρώπινη φύση το οποίο πρέπει να κατανοήσουμε. Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να αναλύσει τους δυναμικούς παράγοντες της χαρακτηριστικής δομής του σύγχρονου ανθρώπου, οι οποίοι τον έκαναν να επιθυμεί να αποποιηθεί την ελευθερία του στις φασιστικές χώρες και οι οποίοι είναι ευρύτατα διακριτοί και σε εκατομμύρια δικών μας ανθρώπων.

Τα κυριότερα ερωτήματα που προκύπτουν όταν εξετάζουμε την ανθρώπινη άποψη περί ελευθερίας, την επιθυμία υποταγής και τον πόθο για εξουσία είναι τα εξής: Τι ακριβώς είναι η ελευθερία ως ανθρώπινη εμπειρία; Είναι ο πόθος για ελευθερία κάτι έμφυτο στον άνθρωπο; Και πρόκειται σε κάθε περίπτωση για

μια ταυτόσημη εμπειρία, ανεξαρτήτως του είδους πολιτισμού μέσα στον οποίο ζει το άτομο, ή διαφοροποιείται ανάλογα με τον βαθμό εξατομίκευσης στον οποίο έχει φτάσει κάθε κοινωνία; Η ελευθερία είναι απλώς και μόνο απουσία κάποιας εξωθεν πίεσης ή συνίσταται και στην παρουσία κάποιου άλλου στοιχείου – και αν ναι, ποιο είναι αυτό το στοιχείο; Ποιοι είναι μέσα στην κοινωνία οι οικονομικοί και οι κοινωνικοί παράγοντες που ωθούν στην αναζήτηση της ελευθερίας; Μπορεί ακόμη η ελευθερία να γίνει ένα φορτίο αφόρητο για τον άνθρωπο, από το οποίο αυτός να θέλει να δραπετεύσει; Και τότε για ποιο λόγο η ελευθερία αποτελεί για κάποιους πολυπόθητο στόχο, ενώ για κάποιους άλλους απειλή;

Επίσης, μήπως είναι δυνατόν να υπάρχει, εκτός από την ενδόμυχη επιθυμία μας για ελευθερία, και κάποια ενστικτώδης επιθυμία υποταγής; Και αν δεν είναι δυνατόν να υπάρχει, πώς θα πρέπει να εξηγήσουμε την έλξη που ασκεί σε τόσους ανθρώπους σήμερα η υποταγή σε έναν ηγέτη; Πρόκειται πάντα για υποταγή σε μια εξωτερική και φανερή αρχή ή μήπως είναι επίσης υποταγή σε εσωτερικευμένες αρχές, όπως, λόγου χάριν, το καθήκον ή η συνείδηση, σε εσωτερικούς καταναγκασμούς ή σε ανώνυμες εξουσιαστικές αρχές, όπως είναι η κοινή γνώμη; Υπάρχει λοιπόν κάποια κρυμμένη ικανοποίηση μέσα στην υποταγή, και αν ναι, ποια είναι η φύση της;

Τι είναι αυτό που δημιουργεί μέσα στον άνθρωπο έναν ασίγαστο πόθο για εξουσία; Είναι άραγε η δύναμη της ζωτικής του ενέργειας – ή είναι, αντιθέτως, η θεμελιώδης αδυναμία του να βιώσει τη ζωή με αυθορμητισμό και αγάπη; Ποιες ψυχολογικές συνθήκες ευθύνονται για την ένταση αυτών των επιθυμιών; Ποιες είναι οι κοινωνικές συνθήκες στις οποίες θεμελιώνονται και τέτοιες αντίστοιχες ψυχολογικές συνθήκες;

Η ανάλυση της ανθρώπινης θεώρησης της ελευθερίας και του απολυταρχισμού μάς φέρνει αναγκαστικά αντιμέτωπους

με ένα γενικό πρόβλημα, συγκεκριμένα με το πρόβλημα ποιος είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν οι ψυχολογικοί παράγοντες ως ενεργητικές δυνάμεις τού κοινωνικού γίνεσθαι· και αυτό μας οδηγεί τελικά στο πρόβλημα της αλληλεπίδρασης των ψυχολογικών, οικονομικών και ιδεολογικών παραγόντων στο κοινωνικό γίνεσθαι. Κάθε μας προσπάθεια να κατανοήσουμε την έλξη που ασκεί ο Φασισμός στα μεγάλα έθνη μάς υποχρεώνει να αναγνωρίσουμε τον ρόλο των ψυχολογικών παραγόντων. Διότι εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα πολιτικό σύστημα το οποίο στην πραγματικότητα δεν βρίσκει ανταπόκριση στις ορθολογικές δυνάμεις του προσωπικού συμφέροντος, αλλά ξυπνά και κινητοποιεί διαβολικές δυνάμεις μέσα στον άνθρωπο, δυνάμεις που είχαμε πιστέψει πως δεν υπήρχαν ή τουλάχιστον πως είχαν εδώ και καιρό εξαλειφθεί. Η πιο οικεία σ' εμάς απεικόνιση του ανθρώπου τους τελευταίους αιώνες ήταν αυτή ενός λογικού όντος, οι πράξεις του οποίου καθορίζονταν από το προσωπικό του συμφέρον και από την ικανότητά του να δρα σύμφωνα με αυτό. Ακόμη και συγγραφείς όπως ο Χομπς, που αναγνώριζαν ως κατευθυντήριες δυνάμεις μέσα στον άνθρωπο τον πόθο για εξουσία και την επιθετικότητα, εξηγούσαν την ύπαρξη αυτών των δυνάμεων ως λογική συνέπεια του προσωπικού συμφέροντος: Από τη στιγμή που οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους και είναι κοινή η επιθυμία τους για ευτυχία, και αφού δεν υπάρχει αρκετός πλούτος ώστε να ικανοποιηθούν όλοι στον ίδιο βαθμό, πολεμούν αναγκαστικά ο ένας τον άλλον και επιθυμούν εξουσία, ώστε χάρη σε αυτή να εξασφαλίζουν ότι θα εξακολουθήσουν και στο μέλλον να απολαμβάνουν όσα έχουν σήμερα στην κατοχή τους. Όμως η εικόνα αυτή που έδωσε ο Χομπς για τον άνθρωπο είναι πλέον ξεπερασμένη. Όσο περισσότερο κατόρθωνε η μεσαία τάξη να σπάει την εξουσία των πρώην πολιτικών ή θρησκευτικών ηγεμόνων, τόσο περισσότερο κατόρθωνε ο άνθρωπος να κυριαρχεί πάνω στη φύση· και όσο

περισσότερα εκατομμύρια ατόμων αποκτούσαν οικονομική ανεξαρτησία, τόσο περισσότερο κατέληγαν να πιστεύουν στην ύπαρξη ενός ορθολογικού κόσμου και στον ίδιο τον άνθρωπο ως κατ' ουσίαν λογικού όντος. Οι σκοτεινές και διαβολικές δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης συνδέθηκαν αποκλειστικά με τον Μεσαίωνα ή και με κάποιες ακόμη παλαιότερες ιστορικές περιόδους, και το ότι κάποτε υπήρξαν ερμηνεύτηκε με βάση την έλλειψη γνώσης ή τις μηχανογραφίες απατεώνων βασιλέων και κληρικών.

Οι περίοδοι αυτοί θεωρήθηκαν από κάποιους ηφαιστεια, τα οποία για καιρό είχαν πάψει να αποτελούν απειλές. Ένωθαν απολύτως βέβαιοι και ήταν πεπεισμένοι πως τα επιτεύγματα της σύγχρονης δημοκρατίας είχαν εξαλείψει όλες τις ζοφερές δυνάμεις· ο κόσμος έμοιαζε φωτεινός και ασφαλής, όπως οι καλοφωτισμένοι δρόμοι μιας σύγχρονης μεγαλούπολης. Οι πόλεμοι υποτίθεται πως δεν ήταν παρά τα τελευταία κατάλοιπα παλαιότερων εποχών, και αρκούσε απλώς ένας ακόμη πόλεμος για να σταματήσουν οριστικά· οι οικονομικές κρίσεις θεωρήθηκαν τυχαία συμβάντα, παρόλο που αυτά τα τυχαία συμβάντα φαινόταν να επαναλαμβάνονται με κάποια συχνότητα.

Όταν ο Φασισμός πήρε την εξουσία, οι περισσότεροι άνθρωποι ήταν απροετοίμαστοι θεωρητικά αλλά και πρακτικά. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ο άνθρωπος εκδήλωνε μια τόσο μεγάλη έφεση προς το κακό, έναν τόσο έντονο πόθο για εξουσία, τόση περιφρόνηση απέναντι στα δικαιώματα των αδυνάτων ή τόση επιθυμία υποταγής. Μόνο ελάχιστοι είχαν αντιληφθεί τον βρυχηθμό του ηφαιστείου που προηγήθηκε της έκρηξης. Ο Νίτσε είχε διαταράξει την αυτάρεσκα αισιόδοξη οπτική του δέκατου ένατου αιώνα· το ίδιο είχε κάνει και ο Μαρξ, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Μία ακόμη προειδοποίηση ήρθε λίγο αργότερα, από τον Φρόιντ. Σίγουρα και ο ίδιος και οι οπαδοί του είχαν μια αφελή αντίληψη για το τι συμβαίνει στην

κοινωνία και οι περισσότερες από τις εφαρμογές της ψυχολογίας που επιχείρησε στα κοινωνικά προβλήματα ήταν παραπλανητικές ως δομές. Παρ' όλα αυτά, και μόνο το ότι εστίασε το ενδιαφέρον του στα φαινόμενα των ατομικών συναισθηματικών και πνευματικών διαταραχών μάς οδήγησε ως την κορυφή του ηφαιστείου και μας ανάγκασε να κοιτάξουμε μέσα στον κρατήρα του που κόχλαζε.

Ο Φρόιντ προχώρησε πιο μακριά από κάθε προγενέστερό του, εστιάζοντας την προσοχή του στην παρατήρηση και την ανάλυση των ανορθολογικών και ασυνείδητων δυνάμεων που καθορίζουν πολλούς τομείς της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο ίδιος και οι οπαδοί του στη μοντέρνα ψυχολογία δεν αποκάλυψαν απλώς το ανορθολογικό και ασυνείδητο τμήμα της ανθρώπινης φύσης, την ύπαρξη του οποίου είχε αμελήσει ο μοντέρνος ορθολογισμός, αλλά έδειξαν επίσης ότι αυτά τα ανορθολογικά φαινόμενα διέπονταν από συγκεκριμένους νόμους και γι' αυτό ακριβώς μπορούσαν να γίνουν κατανοητά με ορθολογικό τρόπο. Μας έμαθε να κατανοούμε τη γλώσσα των ονείρων και των σωματικών συμπτωμάτων εξίσου καλά με αυτές τις ανορθολογικές πτυχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ανακάλυψε ότι αυτές οι ανορθολογικές πτυχές, όπως επίσης και ολόκληρη η δομή του χαρακτήρα του ατόμου, είναι αντιδράσεις στις επιρροές που ασκούνται κατά την πολύ πρώιμη παιδική ηλικία.

Όμως ο Φρόιντ ήταν σε τόσο μεγάλο βαθμό διαποτισμένος από το πνεύμα της δικής του κουλτούρας, ώστε δεν μπορούσε να προχωρήσει πέρα από κάποια όρια τα οποία αυτή η κουλτούρα έθετε. Και τα όρια αυτά τον περιόρισαν ακόμη και ως προς την κατανόηση του ασθενούς ατόμου· του υπονόμευσαν την κατανόηση του φυσιολογικού ατόμου, αλλά και των εκδηλώσεων ανορθολογισμού που προκύπτουν στην κοινωνική ζωή.



Καθώς αυτό το βιβλίο τονίζει τον ρόλο των ψυχολογικών παραγόντων στην ολότητα του κοινωνικού γίνεσθαι και καθώς επίσης αυτή η ανάλυση βασίζεται σε κάποιες από τις θεμελιώδεις ανακαλύψεις του Φρόιντ –ιδιαίτερα μάλιστα σε αυτές που αφορούν στη λειτουργία των δυνάμεων του ασυνειδήτου στον ανθρώπινο χαρακτήρα και στην εξάρτησή τους από εξωτερικές επιρροές–, νομίζω πως θα βοηθήσει τον αναγνώστη να γνωρίσει ήδη από την αρχή κάποιες γενικές αρχές της δικής μας προσέγγισης, όπως επίσης και τις κύριες διαφορές ανάμεσα σε αυτή την προσέγγιση και στις κλασικές φροϊδικές έννοιες.<sup>3</sup>

Ο Φρόιντ αποδεχόταν την παραδοσιακή αντίληψη για την ύπαρξη μιας βασικής διχοτόμησης ανάμεσα στον άνθρωπο και στην κοινωνία, όπως επίσης και το παραδοσιακό δόγμα περί κακίας της ανθρώπινης φύσης. Για τον Φρόιντ ο άνθρωπος είναι κατά βάση αντικοινωνικός. Η κοινωνία πρέπει να τον τιθασεύσει, επιτρέποντάς του βεβαίως κάποια άμεση ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του – και κατά συνέπεια των ενστίκτων του που δεν μπορούν να εξαλειφθούν. Όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος η κοινωνία θα πρέπει να εξευγενίζει και να θέτει επιδέξια υπό έλεγχο τις βασικές παρορμήσεις του ανθρώπου. Ως συνέπεια αυτής της καταπίεσης των φυσικών παρορμήσεων από την κοινωνία, συμβαίνει κάτι απίστευτο: Οι καταπιεσμένες ορμές μετατρέπονται σε τάσεις οι οποίες έχουν πολιτισμική αξία και έτσι γίνονται οι βάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο Φρόιντ επιλέγει τον όρο *μετουσίωση* για να περιγράψει τον παράξενο αυτό μετασχηματισμό της καταπίεσης σε πολιτισμένη συμπεριφορά. Αν η καταπίεση είναι εντονότερη από την ικανότητα μετουσίωσης, τα άτομα γίνονται νευρωτικά και τότε χρειάζεται να ακολουθήσει χαλάρωση αυτής της έντασης. Γενικά πάντως, υπάρχει μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση των ενστίκτων του ανθρώπου

και στον πολιτισμό: Όσο πιο έντονη είναι η καταπίεση τόσο υψηλότερος είναι και ο βαθμός του πολιτισμού (και τόσο μεγαλύτερος επίσης είναι ο κίνδυνος νευρωτικών διαταραχών). Η σχέση ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία στη φροϊδική αντίληψη είναι στατική: Το άτομο παραμένει στην ουσία απαράλλακτο και δεν αλλάζει παρά στον βαθμό που η κοινωνία ασκεί εντονότερη πίεση στις φυσικές του ορμές (κάτι που το ωθεί αναγκαστικά σε μεγαλύτερη μετουσίωση) ή του επιτρέπει μεγαλύτερη ικανοποίηση (θυσιάζοντας έτσι το επίπεδο του πολιτισμού).

Όπως συμβαίνει με τα αποκαλούμενα βασικά ένστικτα του ανθρώπου που αποδέχονταν οι πρώτοι ψυχολόγοι, η αντίληψη του Φρόιντ για την ανθρώπινη φύση ήταν ουσιαστικά μια αντανάκλαση των σημαντικότερων παρορμήσεων που εκδηλώνει ο σύγχρονος άνθρωπος. Για τον Φρόιντ το άτομο της δικής του κουλτούρας αντιπροσώπευε τον *άνθρωπο* – και εκείνα τα πάθη και τα άγχη που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο των σύγχρονων κοινωνιών τα θεωρούσε αιώνιες δυνάμεις, ριζωμένες στη βιολογική συγκρότηση του ανθρώπου.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο (όπως, λόγου χάριν, την κοινωνική βάση της επιθετικότητας η οποία διακατέχει τον σύγχρονο άνθρωπο, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και το αποκαλούμενο σύμπλεγμα ευνουχισμού στις γυναίκες): θα ήθελα όμως να αναφέρω ένα μόνο επιπλέον παράδειγμα, το οποίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αναφέρεται στην πλέον ολοκληρωμένη σύλληψη του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος. Ο Φρόιντ αναλογίζεται πάντα το άτομο μέσα από τις σχέσεις του με τα άλλα άτομα. Όμως αυτού του είδους οι σχέσεις, έτσι όπως τις βλέπει ο Φρόιντ, είναι παρόμοιες με τις οικονομικές σχέσεις με τους άλλους, οι οποίες χαρακτηρίζουν το άτομο στην καπιταλιστική κοινωνία. Καθένας εργάζεται για τον εαυτό του ατομιστικά,

διακινδυνεύοντας μόνος του, και τις περισσότερες φορές, χωρίς να συνεργάζεται με άλλους. Ωστόσο, δεν είναι Ροβινσώνας Κρούσος. Έχει ανάγκη τους άλλους, ως πελάτες, υπαλλήλους ή εργοδότες. Πρέπει να αγοράσει και να πουλήσει, να πάρει και να δώσει. Οι σχέσεις αυτές ρυθμίζονται από την αγορά, είτε πρόκειται για αγορά εμπορευμάτων είτε για αγορά εργασίας. Και έτσι το άτομο, αρχικά μόνο και άταρκες, εισέρχεται σε οικονομικές σχέσεις με τα άλλα άτομα, οι οποίες είναι ένα μέσο για την επίτευξη των σκοπών του: Να πουλήσει και να αγοράσει. Ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνει ο Φρόνιτ τις ανθρώπινες σχέσεις είναι στην ουσία ο ίδιος: Το άτομο εμφανίζεται πλήρως εξοπλισμένο με βιολογικά δεδομένες παρορμήσεις, οι οποίες πρέπει να ικανοποιηθούν. Επομένως, προκειμένου να τις ικανοποιήσει, δημιουργεί σχέσεις με άλλα *αντικείμενα*. Με αυτόν τον τρόπο οι άλλοι είναι πάντα ένα μέσο για την επίτευξη του σκοπού ενός ανθρώπου, με άλλα λόγια για την ικανοποίηση επιθυμιών οι οποίες αυτές καθαυτές έχουν ήδη ξυπνήσει μέσα στο άτομο προτού έρθει σε επαφή με τους άλλους. Το πεδίο των ανθρώπινων σχέσεων, έτσι όπως το αντιλαμβάνεται ο Φρόνιτ, είναι παρόμοιο με την αγορά –πρόκειται για την ανταλλαγή ικανοποίησης βιολογικά δεδομένων αναγκών– στο πλαίσιο του οποίου η σχέση με το άλλο άτομο είναι πάντα το μέσο για να πετύχει ένας σκοπός, αλλά ποτέ δεν είναι αυτοσκοπός.

Σε αντίθεση με την οπτική γωνία του Φρόνιτ, η ανάλυση που επιχειρείται σε αυτό το βιβλίο βασίζεται στην υπόθεση πως το κομβικό πρόβλημα της ψυχολογίας αφορά στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο σχετίζεται κάθε άτομο με τον κόσμο και όχι εκείνο της ικανοποίησης ή της ματαίωσης της μιας ή της άλλης ενστικτώδους ανάγκης· ακόμη περισσότερο, βασίζεται επίσης στην υπόθεση ότι η σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στην κοινωνία δεν είναι μια στατική σχέση. Δεν είναι σαν να είχαμε από τη μια πλευρά ένα άτομο εφοδιασμένο από τη φύση με

κάποιες συγκεκριμένες παρορμήσεις και από την άλλη πλευρά την κοινωνία ως κάτι εντελώς ξεχωριστό από αυτό το άτομο, που είτε ικανοποιεί είτε παρεμποδίζει αυτές τις παρορμήσεις. Παρόλο που υπάρχουν βεβαίως συγκεκριμένες ανάγκες, όπως είναι η πείνα, η δίψα, το σεξουαλικό ένστικτο, οι οποίες είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους, οι άλλες παρορμήσεις, που δημιουργούν τις *διαφορές* ανάμεσα στους χαρακτήρες των ανθρώπων, όπως είναι η αγάπη και το μίσος, ο πόθος για εξουσία ή η επιθυμία για υποταγή, οι αισθησιακές απολαύσεις και ο φόβος της ικανοποίησής τους, αποτελούν στο σύνολό τους προϊόντα του κοινωνικού γίνεσθαι. Οι πιο εξευγενισμένες, όπως και οι πιο χαμερπείς, ροπές του ανθρώπου δεν αποτελούν μέρος μιας παγιωμένης και βιολογικά δεδομένης ανθρώπινης φύσης, αλλά είναι αποτέλεσμα εκείνης της διαδικασίας που δημιουργεί και τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον. Με άλλα λόγια, η κοινωνία δεν έχει μόνο μια καταπιεστική λειτουργία –αν και σίγουρα έχει κι αυτή–, αλλά έχει επίσης και μια δημιουργική λειτουργία. Η φύση του ανθρώπου, τα πάθη του και τα άγχη του αποτελούν πολιτισμικά προϊόντα· στην πραγματικότητα, ο ίδιος ο άνθρωπος είναι το πιο σημαντικό δημιούργημα της συνεχούς ανθρώπινης προσπάθειας, το αποτύπωμα της οποίας αποκαλούμε ιστορία.

Έργο της κοινωνικής ψυχολογίας είναι να κατανοήσει αυτή ακριβώς την πορεία της ανθρώπινης δημιουργικότητας στην ιστορία. Για ποιο λόγο κάποιες συγκεκριμένες καθοριστικές αλλαγές στον ανθρώπινο χαρακτήρα λαμβάνουν χώρα κατά τη μετάβαση από μια ιστορική εποχή σε μια άλλη; Γιατί το πνεύμα της Αναγέννησης διαφέρει από το πνεύμα του Μεσαίωνα; Γιατί η δομή του χαρακτήρα του ανθρώπου στον μονοπωλιακό καπιταλισμό διαφέρει από την αντίστοιχη δομή κατά τον δέκατο ένατο αιώνα; Η κοινωνική ψυχολογία οφείλει να εξηγήσει για ποιο λόγο αναδύονται καινούριες ικανότητες και

καινούρια πάθη, θετικά ή αρνητικά. Έτσι, ανακαλύπτουμε, λόγου χάριν, ότι από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα οι άνθρωποι διακατέχονται από τη φλογερή επιθυμία να αποκτήσουν φήμη, ενώ αυτή η τάση, που φαίνεται τόσο φυσική σ' εμάς, ήταν ελάχιστα παρούσα στη μεσαιωνική κοινωνία.<sup>4</sup> Την ίδια περίοδο οι άνθρωποι ανέπτυξαν ένα αισθητικό κριτήριο για την ομορφιά της φύσης που δεν διέθεταν την προηγούμενη περίοδο.<sup>5</sup> Και πάλι στις χώρες της βόρειας Ευρώπης, τα άτομα ανέπτυξαν από τον δέκατο έκτο αιώνα και μετά μια τάση εργασιομανίας, η οποία ήταν άγνωστη ως τότε στον ελεύθερο άνθρωπο.

Όμως ο άνθρωπος δεν είναι απλώς δημιουργήμα της ιστορίας – είναι και δημιουργός της. Η επίλυση αυτής της φαινομενικής αντίφασης συνιστά ακριβώς το πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας.<sup>6</sup> Έργο της είναι να καταδείξει όχι απλώς με ποιον τρόπο τα πάθη, οι επιθυμίες και τα άγχη αλλάζουν και αναπτύσσονται ως *αποτέλεσμα* της κοινωνικής εξέλιξης, αλλά επίσης και πώς οι ανθρώπινες ενέργειες, που διαμορφώνονται έτσι σε ειδικούς τύπους, γίνονται με τη σειρά τους *παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες επιδρούν στο κοινωνικό γίγνεσθαι*. Με αυτόν τον τρόπο, λόγου χάριν, η επιθυμία για φήμη και επιτυχία ή η παρόρμηση για εργασία είναι δυνάμεις χωρίς τις οποίες ουδέποτε θα μπορούσε να έχει αναπτυχθεί ο σύγχρονος καπιταλισμός· χωρίς αυτές, όπως και χωρίς κάποιες άλλες ανθρώπινες δυνάμεις, οι άνθρωποι δεν θα διέθεταν κίνητρα για να ενεργούν σύμφωνα με τις κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις του σύγχρονου εμπορικού και βιομηχανικού συστήματος.

Από τα παραπάνω προκύπτει επομένως ότι η οπτική γωνία που υιοθετείται σε αυτό το βιβλίο διαφοροποιείται από εκείνη του Φρόιντ, στον βαθμό που διαφωνεί ριζικά με τη δική του ερμηνεία της ιστορίας ως αποτελέσματος ψυχολογικών δυνάμεων οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τους κοινωνικούς παράγοντες. Συγχρόνως, η οπτική γωνία αυτού του

βιβλίου διαφωνεί ριζικά και με όλες τις θεωρίες που αγνοούν τον ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα ως ενός από τα δυναμικά στοιχεία του κοινωνικού γίγνεσθαι. Η κριτική αυτή δεν κατευθύνεται μόνο εναντίον των κοινωνικών θεωριών που θέλουν απερίφραστα να καταργήσουν την ενασχόληση με τα ψυχολογικά ζητήματα στην κοινωνιολογία (όπως συμβαίνει με τον Ντιρκάιμ και τη Σχολή του), αλλά και εναντίον εκείνων των θεωριών που, λιγότερο ή περισσότερο, αποτυπώνουν το ρεύμα του συμπεριφορισμού στην ψυχολογία. Κοινή σε όλες αυτές τις θεωρίες είναι η υπόθεση πως η ανθρώπινη φύση δεν έχει αποκλειστικά δικό της δυναμισμό και γι' αυτό όλες οι αλλαγές ψυχολογικής φύσης θα πρέπει να κατανοούνται στη βάση της ανάπτυξης νέων *συνηθειών*, ως προσαρμογή σε νέα πολιτισμικά πρότυπα. Αυτές οι θεωρίες, αν και αναγνωρίζουν την ύπαρξη του ψυχολογικού παράγοντα, την ίδια στιγμή τον υποβιβάζουν σε μια απλή σκιά των πολιτισμικών προτύπων. Μόνο μια δυναμική ψυχολογία, τα θεμέλια της οποίας έθεσε ο Φρόιντ, μπορεί να προχωρήσει περισσότερο από το να κάνει απλώς μνεία του ανθρώπινου παράγοντα. Παρόλο που δεν υφίσταται παγιωμένη ανθρώπινη φύση, είναι επίσης αδύνατον να αντιληφθούμε τη φύση του ανθρώπου ως κάτι που διαπλάθεται αενάως και προσαρμόζεται σε κάθε λογής συνθήκες, χωρίς η ίδια να αναπτύσσει έναν αποκλειστικά δικό της ψυχολογικό δυναμισμό. Η ανθρώπινη φύση, αν και αποτελεί προϊόν ιστορικής εξέλιξης, διαθέτει ορισμένους εγγενείς μηχανισμούς και νόμους, η ανακάλυψη των οποίων είναι έργο της ψυχολογίας.

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο, για την πλήρη κατανόηση όσων ειπώθηκαν μέχρι τώρα, αλλά και όσων θα ακολουθήσουν, να εξετάσουμε την έννοια της *προσαρμογής*. Αυτή η πραγματεία μάς διασαφηνίζει συγχρόνως και τι εννοούμε όταν μιλάμε για ψυχολογικούς μηχανισμούς και νόμους.

Φαίνεται μάλλον χρήσιμο να κάνουμε τον διαχωρισμό ανάμεσα στη *στατική* και τη *δυναμική προσαρμογή*. Με τον όρο στατική προσαρμογή εννοούμε την προσαρμογή στα πρότυπα η οποία αφήνει ανεπηρέαστη τη συνολική χαρακτηρισολογική δομή και ισοδυναμεί απλώς και μόνο με την υιοθέτηση μιας καινούριας συνήθειας. Ένα παράδειγμα τέτοιας προσαρμογής είναι το να αλλάξει κάποιος τη συνήθειά του να τρώει με τον κινέζικο τρόπο και να υιοθετήσει τον δυτικό, να τρώει με μαχαίρι και πιρούνι. Ο Κινέζος που αποφασίζει να ζήσει στην Αμερική θα προσαρμοστεί σε αυτά τα καινούρια πολιτισμικά πρότυπα, όμως μια τέτοια προσαρμογή από μόνη της ελάχιστα θα επιδράσει στην προσωπικότητά του· δεν πρόκειται να δημιουργήσει καινούρια ένστικτα ή νέα γνωρίσματα του χαρακτήρα του.

Με τον όρο όμως *δυναμική προσαρμογή* εννοούμε την προσαρμογή που προκύπτει όταν, λόγου χάριν, ένα παιδί υπακούει στις διαταγές ενός αυστηρού και απειλητικού πατέρα –επειδή τον φοβάται υπερβολικά ώστε να κάνει διαφορετικά– και γίνεται *καλό παιδί*. Ενώ προσαρμόζεται στην αναγκαιότητα της κατάστασης, κάτι συμβαίνει μέσα του. Είναι πιθανόν να αναπτύξει απέναντι στον πατέρα του μια εχθρότητα, την οποία όμως καταπιέζει, επειδή θα ήταν υπερβολικά επικίνδυνο να την εκδηλώσει, ακόμη και να τη συνειδητοποιήσει το ίδιο. Αυτή η καταπιεσμένη εχθρότητα όμως, αν και δεν εκδηλώνεται, αποτελεί έναν δυναμικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της δομής του χαρακτήρα του. Μπορεί να δημιουργήσει καινούρια άγχη, που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν σε ακόμη βαθύτερη υλοταγή· μπορεί ακόμη να προκαλέσει μια αόριστη και γενική περιφρόνηση, η οποία δεν έχει κάποιο ειδικό αντικείμενο, αλλά αφορά στην ίδια τη ζωή εν γένει. Και εδώ λοιπόν, όπως και στην πρώτη περίπτωση, ενώ ένα άτομο προσαρμόζεται σε κάποιες εξωτερικές συνθήκες, αυτό το είδος

προσαρμογής δημιουργεί κάτι καινούριο μέσα του, ξυπνά νέες παρορμήσεις και καινούριους φόβους. Κάθε νεύρωση αποτελεί και ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής προσαρμογής· πρόκειται στην ουσία για μια προσαρμογή σε εξωτερικές συνθήκες τέτοιες (και κυρίως εκείνες της πρώιμης παιδικής ηλικίας) οι οποίες είναι από μόνες τους ανορθολογικές και γενικά δεν ευνοούν την ανάπτυξη και την εξέλιξη του ατόμου. Κατά τον ίδιο τρόπο, ανάλογα κοινωνικο-ψυχολογικά φαινόμενα, καθώς είναι συγκρίσιμα με τα νευρωσικά φαινόμενα (και θα συζητήσουμε αργότερα τους λόγους για τους οποίους δεν θα έπρεπε να αποκαλούνται *νευρωσικά*), όπως είναι η παρουσία ισχυρών καταστροφικών ή σαδιστικών παρορμήσεων στις κοινωνικές ομάδες, μας παρέχουν ένα παράδειγμα δυναμικής προσαρμογής σε κοινωνικές συνθήκες που είναι ανορθολογικές και επιζήμιες για την εξέλιξη του ανθρώπου.

Παράλληλα με το ερώτημα σχετικά με το είδος της προσαρμογής που επέρχεται, θα πρέπει να δοθούν απαντήσεις και σε άλλα ερωτήματα: Τι είναι αυτό που εξαναγκάζει τον άνθρωπο να προσαρμόζεται σε κάθε πιθανή συνθήκη της ζωής και ποια είναι τα όρια αυτής της προσαρμοστικότητας;

Επιχειρώντας να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, το πρώτο φαινόμενο που πρέπει να συζητήσουμε είναι το ότι στην ανθρώπινη φύση υπάρχουν κάποιοι τομείς οι οποίοι είναι πιο ελαστικοί και προσαρμόσιμοι απ' όσο άλλοι. Οι τάσεις και τα γνωρίσματα του χαρακτήρα που διαφοροποιούν τους ανθρώπους μεταξύ τους παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ελαστικότητα και ρευστότητα: ο έρωτας, η τάση για καταστροφή, ο σαδισμός, η τάση για υποταγή, ο πόθος για εξουσία, η επιθυμία αυτοπροβολής, το πάθος της πλεονεξίας, η τάση για αισθησιακή απόλαυση και ο φόβος απέναντι σε αυτή. Αυτές, όπως και πολλές άλλες τάσεις και φόβοι του ανθρώπου, αναπτύσσονται σαν αντίδραση σε κάποιες συγκεκριμένες συνθήκες της



ζωής. Από μια άποψη, δεν πρόκειται για τάσεις ή φόβους που εξαλείφονται εύκολα, καθώς από τη στιγμή που αποτελούν πια κομμάτι του ατομικού χαρακτήρα δύσκολα εξαφανίζονται και δύσκολα μετατρέπονται σε κάποια παρόρμηση άλλου είδους. Και όμως διαθέτουν μια κάποια ευκαμψία, υπό την έννοια ότι οι άνθρωποι, και ειδικά κατά την παιδική τους ηλικία, αναπτύσσουν τη μία ή την άλλη ανάγκη περισσότερο ή λιγότερο, ανάλογα με τον συνολικό τρόπο ζωής τους. Καμία από αυτές τις ανάγκες δεν είναι αμετάβλητη και άκαμπτη σαν να ήταν εγγενής στην ανθρώπινη φύση, ώστε να εξελίσσεται απαιτώντας να ικανοποιείται κάτω από οποιεσδήποτε περιστάσεις.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω ανάγκες, υπάρχουν και κάποιες άλλες οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης φύσης και απαιτούν οπωσδήποτε την ικανοποίησή τους: πρόκειται συγκεκριμένα για τις ανάγκες που είναι ριζωμένες στην οργανική συγκρότηση του ανθρώπου, όπως είναι η πείνα, η δίψα, η ανάγκη για ύπνο και άλλες. Για καθεμιά από αυτές τις τρεις ανάγκες υπάρχει ένα όριο, πέρα από το οποίο η έλλειψη ικανοποίησης δεν είναι πια ανεκτή. Όταν το όριο αυτό ξεπεραστεί, η τάση για ικανοποίηση της συγκεκριμένης ανάγκης γίνεται πανίσχυρη. Όλες αυτές οι ανάγκες, που προκύπτουν από την ίδια τη φύση, μπορούν να συνοψιστούν στην έννοια της ανάγκης για αυτοσυντήρηση. Αυτή η ανάγκη για αυτοσυντήρηση είναι εκείνο ακριβώς το μέρος της ανθρώπινης φύσης που απαιτεί ικανοποίηση υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και γι' αυτό αποτελεί και το πρωταρχικό κίνητρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Για να το διατυλώσουμε λοιπόν απλούστερα: Ο άνθρωπος πρέπει να φάει, να πει, να κοιμηθεί, να προστατεύσει τον εαυτό του απέναντι σε εχθρούς και ούτω καθεξής. Προκειμένου να τα κατορθώσει όλα αυτά, πρέπει να εργάζεται και να παράγει. Η *εργασία*, παρ' όλα αυτά, δεν είναι μια γενική και αφηρημένη

έννοια. Η εργασία είναι πάντα συγκεκριμένη, που σημαίνει ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος. Ένα άτομο μπορεί να εργάζεται ως δουλολάροικος στο πλαίσιο του φεουδαρχικού συστήματος, ως αγρότης σε μια κοινότητα Ινδιάνων, ως ανεξάρτητος επιχειρηματίας σε μια καπιταλιστική κοινωνία, ως πωλητής σε ένα σύγχρονο πολυκατάστημα, ως εργάτης στην ατέρμονη αλυσίδα παραγωγής ενός μεγάλου εργοστασίου. Αυτά τα διαφορετικά είδη εργασίας απαιτούν εντελώς διαφορετικά στοιχεία χαρακτήρα και έχουν σαν συνέπεια διαφορετικούς τρόπους συσχετισμού με τα άλλα άτομα. Όταν γεννιέται ένας άνθρωπος, η σκηνή είναι ήδη στημένη γι' αυτόν. Πρέπει να τρώει και να πίνει, επομένως πρέπει να εργάζεται· αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι πρέπει να εργάζεται υπό τις ειδικές συνθήκες και με τους τρόπους που είναι ήδη καθορισμένοι γι' αυτόν από τον τύπο της κοινωνίας μέσα στην οποία έχει γεννηθεί. Και οι δύο παράγοντες, η ανάγκη του να ζήσει από τη μια, αλλά και το κοινωνικό σύστημα από την άλλη, είναι σταθερές τις οποίες δεν μπορεί να αλλάξει ο ίδιος και είναι μάλιστα αυτοί ακριβώς οι παράγοντες που χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη εκείνων των άλλων χαρακτηριστικών τα οποία παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα.

Έτσι, ο τρόπος ζωής, όπως καθορίζεται από το άτομο μέσα από τις ιδιαιτερότητες ενός οικονομικού συστήματος, καταλήγει να είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για τον καθορισμό της συνολικής δομής του χαρακτήρα του, καθώς η επιτακτική αναγκαιότητα αυτοσυντήρησης το αναγκάζει και να αποδεχτεί τις συνθήκες στις οποίες είναι αναγκασμένο να ζει. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να προσπαθήσει, μαζί με άλλα άτομα, να επιτύχει κάποιες συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές· κατά πρώτο λόγο όμως, η προσωπικότητά του διαμορφώνεται από τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής τον οποίο γνώρισε κατά

την παιδική του ηλικία, στο οικογενειακό του περιβάλλον, και αυτός ο τρόπος αντιπροσωπεύει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που είναι χαρακτηριστικά σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία ή τάξη.<sup>7</sup>

Οι ανάγκες οι οποίες διαμορφώνονται με βάση τις φυσικές επιταγές δεν είναι και οι μόνες επιτακτικές ανάγκες της ανθρώπινης φύσης. Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία εξίσου επιτακτικών αναγκών που δεν είναι ριζωμένες στις οργανικές διαδικασίες, αλλά στον ίδιο τον πυρήνα του ανθρώπινου τρόπου και της πρακτικής ζωής: Είναι οι ανάγκες του ατόμου να σχετιστεί με τον κόσμο γύρω του και να αποφύγει την απομόνωση. Αυτή η αίσθηση της απόλυτης μοναξιάς και της πλήρους απομόνωσης οδηγεί σε ψυχική αποδόμηση, όπως ακριβώς η αστία οδηγεί στον θάνατο. Αυτός ο συσχετισμός με τον κόσμο και με τους άλλους δεν είναι ταυτόσημος με τη φυσική επαφή. Ένα άτομο μπορεί να είναι μόνο του υπό φυσική έννοια για πολλά χρόνια, αλλά να σχετίζεται με ιδέες ή με αξίες, ή έστω με κοινωνικά πρότυπα που του δίνουν μια αίσθηση κοινότητας και ανήκειν. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να ζει ανάμεσα σε άλλα άτομα και όμως να καταβάλλεται από ένα αίσθημα απόλυτης απομόνωσης, του οποίου συνέπεια είναι, αν μάλιστα το αίσθημα αυτό υπερβεί ένα όριο, μια κατάσταση ψυχικής αστάθειας με εκδήλωση σχιζοφρενικών διαταραχών. Αυτή η απουσία σύνδεσης με κάποιες αξίες, σύμβολα, πρότυπα μπορεί να ονομαστεί κατάσταση ηθικής απομόνωσης και είναι εξίσου αφόρητη με τη φυσική απομόνωση, ή μάλλον η φυσική απομόνωση γίνεται αφόρητη όταν συνδυάζεται και με ηθική απομόνωση. Ο πνευματικός συσχετισμός του ατόμου με τον κόσμο μπορεί να λάβει πολλές μορφές: ο καλόγερος στο κελί του ο οποίος πιστεύει στον Θεό, όπως και ο πολιτικός κρατούμενος που είναι φυλακισμένος στην απομόνωση, αλλά νιώθει ότι είναι κοντά στους συναγωνιστές του, δεν βιώνουν ηθική μοναξιά. Ούτε και ο Άγγλος ευγενής, ο οποίος φορά το σακάκι

του για να δειπνήσει ακόμη και στο πλέον εξωτικό περιβάλλον ή ο μικροαστός, ο οποίος, αν και βαθύτατα απομονωμένος από τους συνανθρώπους του, αισθάνεται ενότητα με το έθνος του ή με τα σύμβολά του. Η μορφή του συσχετισμού με τον κόσμο ενδέχεται να είναι ευγενής ή κοινή, και πάλι όμως είναι προτιμότερο το τελευταίο από το να είναι κάποιος ολομόναχος. Η θρησκεία και ο εθνικισμός, όπως και κάθε έθιμο, και κάθε δοξασία, όσο παράλογα και μειωτικά και αν είναι, από τη στιγμή που συνδέουν το άτομο με τους άλλους αποτελούν καταφύγια απέναντι στον μεγαλύτερο φόβο του ανθρώπου: την απομόνωση.

Η ισχυρή ανάγκη αποφυγής της ηθικής απομόνωσης περιγράφεται με πολύ ζωντανό τρόπο από τον Μπαλζάκ στο παρακάτω χωρίο από *Το μαρτύριο του εφευρέτη*:

«Μάθε όμως ένα πράγμα και χάραξέ το βαθιά στο ακόμα εύπλαστο μυαλό σου: Ο άνθρωπος τρέμει τη μοναξιά. Και από όλα τα είδη μοναξιάς η ηθική μοναξιά είναι η χειρότερη. Οι πρώτοι ερημίτες ζούσαν με τον Θεό, κατοικούσαν στον πιο πυκνοκατοικημένο κόσμο, που είναι ο κόσμος των πνευμάτων. Η πρώτη σκέψη του ανθρώπου, είτε είναι λεπρός είτε φυλακισμένος, είτε αμαρτωλός είτε αναξιοπαθής, είναι αυτή: Να έχει κάποια συντροφιά στο πεπρωμένο του. Και προκειμένου να ικανοποιήσει αυτή του την παρόρμηση, που είναι η ίδια η ζωή, επιστρατεύει όλη του τη δύναμη, όλες του τις δυνατότητες, την ενέργεια ολόκληρης της ζωής του. Πώς αλλιώς θα έβρισκε λοιπόν ο Διάβολος συντρόφους αν δεν υπήρχε αυτή η πανίσχυρη επιθυμία στον άνθρωπο; Σχετικά με αυτό το θέμα θα μπορούσε να γράψει κάποιος ένα ολόκληρο έπος, που θα ήταν απλώς προοίμιο στον *Χαμένο Παράδεισο*,\* καθώς ο *Χαμένος Παράδεισος* δεν είναι παρά η απολογία της ανταρσίας».

\* Αναφορά στο επικό ποίημα του Τζον Μίλτον *Χαμένος Παράδεισος* (1667). (ΣτΕ)

Οποιαδήποτε προσπάθεια να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί ο φόβος της απομόνωσης είναι τόσο ισχυρός μέσα στον άνθρωπο θα μας έκανε να παρεκκλίνουμε από την κύρια οδό που ακολουθούμε σε αυτό το βιβλίο. Για να μη μείνει παρ' όλα αυτά ο αναγνώστης με την εντύπωση πως η ανάγκη του ατόμου να σχετιστεί με τους άλλους έχει κάποιο μυστηριώδη χαρακτήρα, θα ήθελα απλώς να υποδείξω την κατεύθυνση στην οποία πιστεύω ότι βρίσκεται η απάντηση.

Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία συνίσταται στο ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς κάποια μορφή συνεργασίας με άλλους ανθρώπους. Σε κάθε δυνατή μορφή πολιτισμού, ο άνθρωπος είναι αναγκασμένος να συνεργάζεται με τους άλλους για να επιβιώσει, είτε για να αμυνθεί απέναντι σε εχθρούς και φυσικούς κινδύνους είτε για να είναι σε θέση να εργάζεται και να είναι παραγωγικός. Ακόμη και ο Ροβινσώνας Κρούσος είχε στο πλάι του τον εταίρο του, τον Παρασκευά. Αν δεν υπήρχε ο Παρασκευάς, ο Ροβινσώνας όχι απλώς θα παραφρονούσε, αλλά και δεν θα κατόρθωνε να επιβιώσει. Κάθε άτομο αισθάνεται πολύ δραστικά την ανάγκη βοήθειας από τους άλλους στην παιδική του ηλικία. Η συνεργασία με τους άλλους είναι για το παιδί επιτακτική ανάγκη, ακριβώς λόγω της φυσικής αδυναμίας του να φροντίσει τον εαυτό του κάνοντας όλες τις απαραίτητες ενέργειες μόνο του. Και έτσι η πιθανότητα να απομείνει ολομόναχο αποτελεί κατ' ανάγκην τη σοβαρότερη απειλή για ολόκληρη την ύπαρξη του παιδιού.

Υπάρχει όμως ακόμη ένα στοιχείο το οποίο καθιστά εξίσου ισχυρή την αναγκαιότητα του να *ανήκει* κάπου: Είναι η υποκειμενική συνείδηση του εαυτού, η διανοητική λειτουργία μέσω της οποίας ο άνθρωπος αποκτά αυτογνωσία ως ατομική οντότητα, διακριτή από τη φύση και τους άλλους ανθρώπους. Παρόλο που ο βαθμός αυτής της αυτογνωσίας διαφοροποιείται, όπως θα αναλύσουμε και στο κεφάλαιο που ακολουθεί, και

μόνο το γεγονός ότι υπάρχει θέτει στον άνθρωπο ένα ερώτημα θεμελιωδώς ανθρώπινο: Έχοντας γνώση του ίδιου του εαυτού του ως οντότητας, διακριτής από τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, έχοντας ακόμη επίγνωση –έστω και αμυδρή– του θανάτου, της ασθένειας και του γήρατος, νιώθει αναπόφευκτα πόσο μηδαμινός και μικρός είναι σε σχέση με το σύμπαν και όλους τους άλλους που δεν είναι αυτός. Αν δεν ανήκει κάπου, αν η ζωή του στερείται νοήματος και σκοπού, θα βιώσει την ύπαρξή του σαν έναν κόκκο σκόνης και θα συντριβεί από την ίδια του τη μηδαμινότητα. Δεν θα είναι σε μια τέτοια περίπτωση ικανός να ενταχθεί σε κάποιο οργανικό σύστημα, που θα τροφοδοτούσε την ύπαρξή του με σκοπό και νόημα, και θα τον κατακλύσει η αμφιβολία. Η αμφιβολία αυτή με τη σειρά της θα μπλοκάρει την ικανότητά του να δράσει, με άλλα λόγια την ίδια του την ικανότητα επιβίωσης.

Σε αυτό το σημείο, και προτού προχωρήσουμε, ίσως είναι σκόπιμο να συνοψίσουμε όσα είπαμε σχετικά με τη γενική προσέγγιση που επιχειρούμε στα προβλήματα της κοινωνικής ψυχολογίας. Η ανθρώπινη φύση δεν αποτελεί ένα έμφυτο και βιολογικά παγιωμένο σύνολο παρορμήσεων, ούτε έναν άψυχο ίσκιο πολιτισμικών προτύπων προς τα οποία προσαρμόζεται ομαλά. Αποτελεί, αντιθέτως, προϊόν της ίδιας της εξέλιξης του ανθρώπου, η οποία όμως υπόκειται σε κάποιους εγγενείς μηχανισμούς και νόμους. Στη φύση του ανθρώπου ενυπάρχουν κάποιοι παράγοντες σταθεροί και αμετάβλητοι: είναι η ανάγκη ικανοποίησης των παρορμήσεων που διαμορφώνονται από τη φύση και η ανάγκη να ξεφύγει από την απομόνωση και την ηθική μοναξιά. Όπως διαπιστώσαμε, το άτομο αποδέχεται τον τρόπο ζωής που προκύπτει από το ιδιαίτερο κάθε φορά για μια δεδομένη κοινωνία σύστημα παραγωγής και κατανομής. Κατά την πορεία της δυναμικής προσαρμογής του στον πολιτισμό, αναπτύσσονται κάποιες πανίσχυρες παρορμήσεις, που

αποτελούν και τις βαθύτερες αιτίες για τις πράξεις και τα συναισθήματα των ανθρώπων. Ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί είτε να έχει είτε να μην έχει επίγνωση αυτών των παρορμήσεων, όμως σε κάθε περίπτωση υπάρχουν και είναι επιτακτικές απαιτώντας την ικανοποίησή τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξελίσσονται σε πανίσχυρες δυνάμεις, οι οποίες με τη σειρά τους παρεμβαίνουν δραστικά στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι. Ο τρόπος που αλληλεπιδρούν οι οικονομικοί, ψυχολογικοί και ιδεολογικοί παράγοντες, όπως και το γενικό συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί η ανάλυση αυτής της αλληλεπίδρασης, θα εξεταστούν στη συνέχεια, όταν θα αναλύσουμε τη Μεταρρύθμιση και τον Φασισμό.<sup>8</sup> Η διερεύνηση αυτή θα επικεντρώνεται πάντα σε αυτό που αποτελεί και το κύριο θέμα του βιβλίου μας, δηλαδή το ότι ο άνθρωπος όσο περισσότερο αποκτά την ελευθερία, υπό την έννοια της διαφοροποίησής του από την αρχική του ενότητα με το ανθρώπινο είδος και τη φύση, και βιώνει την *ατομικότητα*, δεν έχει άλλη επιλογή παρά είτε να ενωθεί με τον κόσμο μέσα στον αυθορμητισμό της αγάπης και της παραγωγικής εργασίας είτε να αναζητήσει ένα είδος σιγουριάς, δημιουργώντας τέτοιους δεσμούς με τον κόσμο, που θα ισοδυναμούν με καταστροφή τελικά της ελευθερίας του και της πληρότητας του εξατομικευμένου εαυτού του.<sup>9</sup>